

לע"נ סבי
מרדכי חיים
בן אברהם דב
נפטר ה' אדר, ה'תשס"א
ת.נ.צ.ב.ה

תוספת שבת - עיון הלכתי

דני דרנס

המקור לחיוב "תוספת שבת"
זמן תחילת תוספת שבת
תפילת מנחה ביום שישי
קבלת שבת בדיבור
תוספת שבת במוצאי שבת

המקור לחיוב "תוספת שבת"

מצוה להוסיף מן החול על הקודש, בכניסת השבת וביציאתה¹, והיא נקראת "תוספת שבת" ודינה כשבת.

נאמר בתורה² לגבי יום הכיפורים:

שבת שבתון הוא לכם ועניתם את נפשתיכם בתשעה בחדש בערב מערב עד ערב תשבתו שבתכם.

מפסוק זה למדו חכמים בגמרא³, כי מוסיפים מחול על הקודש. הכיצד?

"ועניתם את נפשתיכם בתשעה לחדש" - יכול יתחיל ויתענה בתשעה? תלמוד לומר "בערב". אי "בערב", יכול משתחשך? תלמוד לומר "בתשעה". הא כיצד? מתחיל ומתענה מבעוד יום, מכאן שמוסיפין מחול על הקודש. ואין לי אלא בכניסתו, ביציאתו מנין? תלמוד לומר "מערב עד ערב". ואין לי אלא יום הכיפורים, שבתות מנין? תלמוד לומר "תשבתו". אין לי אלא שבתות, ימים טובים מנין? תלמוד לומר "שבתכם".

כלומר, מצוה להוסיף מן החול על הקודש ביום הכיפורים, בשבת וביום טוב, הן בכניסתם והן ביציאתם.

וכבר נאמר במכילתא⁴:

זכור ושמור, זכור מלפניו ושמור מלאחריו, מכאן אמרו מוסיפין מחול על הקודש.

1. האמור חל אף על יום טוב, ונקרא "תוספת יום טוב", וכן על יום הכיפורים ונקרא "תוספת יום הכיפורים". ראה להלן יומא פ"א ע"ב.
2. ויקרא כ"ג, ל"ב.
3. יומא פ"א ע"ב, וראה גם ראש השנה ט' ע"א.
4. שמות כ', ח'.

מחבר הספר "כלבו"⁵, בהסתמך על המכילתא דלעיל מוסיף⁶:

זכור ושמור - זכרהו בכניסתו, שתקבלהו קודם שקיעת החמה הרבה, שיהיה הכל מתוקן, ושמור ביציאתו, כאדם ששומר אוהבו שהוא עמו ואינו רוצה שילך מאתו כל זמן שיוכל לעכבו.

ובשו"ע⁷:

יש אומרים שצריך להוסיף מחול על הקודש.

השולחן ערוך נקט בלשון "יש אומרים", משום שהרמב"ם לא הזכיר לגבי שבת את ההלכה להוסיף מהחול על הקודש, כמבואר בבית יוסף. אמנם מלשון המגיד משנה נראה שהבין בדעת הרמב"ם, שיש חובה להוסיף מן החול על הקודש, אבל חובה זו היא מדרבנן⁸.

זמן תחילת תוספת שבת

"תוספת שבת" בכניסת השבת מתחילה קודם שקיעת החמה. זמן זה נקבע בדרך האלימינציה. לית מאן דפליג, ש"צאת הכוכבים" ביום שישי זה זמן שבת ממש, והמלאכה אסורה בו. בשעת בין השמשות יש איסור מלאכה, כפי שנאמר במשנה⁹:

ספק חשכה ספק אינו חשכה אין מעשרין את הודאי ואין מטבילין את הכלים ואין מדליקין את הנרות.

מאחר ו"בין השמשות" מוגדר כזמן של "ספק חשכה ספק אינו חשכה", וזה זמן המתחיל משקיעת החמה¹⁰ עד צאת הכוכבים, הרי גם זמן זה אסור במלאכה, כי הוא בגדר ספק באיסור של תורה, "וספק דאורייתא לחומרא"¹¹.
ואכן נפסק בשו"ע¹²:

ובלבד שיוסיף איזה זמן שיהיה ודאי יום מחול על הקודש.

המשנה ברורה כותב¹³:

וזמן תוספת על כורחך קודם בין השמשות.

5. מחבר הספר עלום שמו.
6. הלכות שבת, סימן ל"א.
7. א"ח, הלכות שבת רס"א, ב'.
8. עיין בזה בביאור הלכה ד"ה "יש אומרים שצריך", שם סעיף ב'.
9. שבת ל"ד ע"א.
10. א"ח, הלכות שבת רס"א, מ"ב ס"ק כ': "ועיין מה שכתבנו בסמוך, דהרבה פוסקים חולקין על זה וסבירא להו דמעת שנתכסה החמה מעינינו הוא בין השמשות, שהוא ספק יום ספק לילה".
11. ביצה ג' ע"ב.
12. א"ח, הלכות שבת רס"א, ב'.
13. שם ס"ק י"ט.

כתב בעל השמירת שבת כהלכתה¹⁴ :

"זמן תוספת שבת ויו"ט הוא מעט לפני שקיעת החמה. וכדי לצאת ידי כל הדעות, מה טוב אם קדים לקבל את השבת חצי שעה, או לפחות עשרים דקה, קודם השקיעה.

תפילת מנחה ביום שישי

מהאמור לעיל נובע, כי יש להקפיד ולהתפלל תפילת מנחה ביום שישי באופן שסיומה יהיה לפחות מספר דקות לפני השקיעה. **בתי הכנסת המסיימים תפילת מנחה ביום שישי בשקיעה, או לאחריה, מבטלים מצוות תוספת שבת¹⁵.**

מחבר שמירת שבת כהלכתה פוסק¹⁶ :

המתפלל תפילת מנחה בציבור ישתדל שיתפללו בעוד מועד, דהיינו שאפשר יהא לקבל את השבת לפחות זמן מועט לפני השקיעה. ואם הוא רואה שאין דבריו נשמעים, כלומר שהציבור עתיד לסיים את תפילת מנחה בלחש רק עם השקיעה או אפילו אחריה - **מוטב שיתפלל ביחידות ויקבל את השבת לפני השקיעה, מאשר לבטל מצות תוספת שבת**, ועם זאת מותר לו לענות קדושה וכדו' גם אחרי שקיבל את השבת.

אבל מה יעשה מי שאין דבריו נשמעים, והוא מתפלל בבית כנסת שבו דרך קבע מסיים הציבור תפילת מנחה ביום שישי לאחר השקיעה? פשיטא - ילך ויתפלל בבית כנסת אחר.

אך יותר מכך - **ראוי ורצוי להפנות תשומת לב מתפללי בית הכנסת לסיים תפילת מנחה ביום שישי לפחות מספר דקות לפני השקיעה, כדי שלא יבואו ח"ו לביטול מצות תוספת שבת.**

בספר זיו השבת¹⁷ מודגש יחודה של תפילת מנחה בערב שבת :

ובבתי הכנסת החסידיים המנוהג שהרבי בעצמו, או אחד מחשובי הקהל, עובר לפני התיבה בתפילת מנחה בערב שבת, מפני שתפילה זו היא כעין מאסף לכל המחנות, לכל התפילות של השבוע, והשעה היא עת רצון.

לפיכך, מן הראוי שבכל בית כנסת ביום שישי יוכל כל יחיד להתפלל תפילת מנחה בזמנה בציבור, ויקיים מצות תוספת שבת.

קבלת שבת בדיבור

קבלת שבת אינה רק אי עשיית מלאכה. על האדם לומר בפיו, שהוא מקבל עליו את השבת. כך בשו"ע¹⁸ :

14. חלק ב' מ"ו, ד'.
15. יש אפילו בתי כנסת שבימי חול, למעט יום שישי, מקפידים לסיים תפילת מנחה בשקיעה, וטוב הם עושים, (עיין א"ח רל"ג, ביאור הלכה ד"ה "דהיינו עד צאת הכוכבים": "עיין משנה ברורה מה שכתב ד"ש להיזהר לכתחילה שלא לאחר מנחה עד אחר השקיעה"), ואילו ביום שישי מאחרים, ומסיימים את תפילת מנחה בשקיעה, או אף לאחריה.
16. חלק ב' מ"ו, ה'.
17. מחברו ר' יהודה דב זינגר, עמ' ס"ז.
18. א"ח הלכות שבת, רס"א, מ"ב ס"ק כ"א.

היינו, על ידי דיבור שהוא מקבלו עליו...

בסיום תפילת מנחה יכול המתפלל לומר "הריני מקבל עלי תוספת שבת", או "הריני מקבל עלי שבת קודש" וכדומה.

גם אם לא קיבל את השבת בדיבור אלא רק קיבל בלבו, זו קבלה ואסור בעשיית מלאכה¹⁹. קבלת שבת נעשית גם על ידי תפילת ערבית של שבת, שמתפללים לפני שקיעת החמה²⁰, כפי שהיה נהוג בעבר ויש הנוהגים גם היום. השו"ע פסק²¹:

אחר ענית 'ברכו' אף על פי שעדיין יום הוא אין מערבין ואין טומנין משום דהוא קבלה לשבת עלה ולדין הוי 'מזמור שיר ליום השבת' כעניית ברכו לדידהו.

ומסביר המשנה ברורה²²:

אבל במקומותינו המנהג כהיום, מיד שאומרים 'מזמור שיר' מקבלין הציבור שבת עליהו ואסור בכל המלאכות אפילו עדין היום גדול. כתב בספר דרך חכמה, שהוא הדין במקומות שונהגין לומר 'לכה דודי' ומסיימן 'בואי כלה' הוי קבלת שבת ממש.

כלומר, אפשר מבעוד יום לקבל את השבת גם ע"י אמירת הבית האחרון של הפיוט "לכה דודי"²³ והוא "בואי בשלום"²⁴, או "מזמור שיר ליום השבת". למשל במקומות שאין אומרים "לכה דודי" כגון: ביו"ט שחל בשבת, למתפללים נוסח אשכנז. האישה מקבלת את השבת עם הדלקת נרות שבת²⁵.

תוספת שבת במוצאי שבת

כאמור לעיל, מצוה להוסיף מן החול על הקודש בכניסת היום וביציאתו: ביום הכיפורים, בשבת וביו"ט.

לכן ראוי ונכון לאחר את תפילת ערבית במוצאי שבת. בשו"ע נפסק²⁶:

מאחרין תפילת ערבית כדי להוסיף מחול על הקודש.

19. עיין א"ח רס"א, מ"ב ס"ק כ"א, שמפנה למספר מקורות: (א) לסימן תר"ח (הלכות יוה"כ) סעיף ג' ברמ"א, ובמ"ב ס"ק ט"ו, שמפנה לסימן תקכ"ג (הלכות תשעה באב, דין סעודה מפסקת) סעיף א' ברמ"א, ובמ"ב ס"ק ב'. (ב) א"ח רס"ג סעיף י' ברמ"א.

20. ברכות ל"ז ע"א: "רב איקלע לבי גניבא וצלי של שבת בערב שבת... שמע מינה מתפלל אדם של שבת בערב שבת" ומסביר רש"י ז"ה: "שבת בערב שבת - שקיבל עליו שבת מבעוד יום".

21. א"ח הלכות שבת, רס"א ד'.

22. שם ס"ק ל"א.

23. הפיוט לכה דודי חובר על ידי רבי שלמה אלקבץ שנפטר ב- ה'שד"מ. מקובלי צפת נהגו לקבל בפיוט את פני השבת. המנהג לומר פיוט זה כמו כל סדר קבלת שבת, התפשט בקהילות ישראל רק בתקופה מאוחרת יותר.

24. שבת ק"ט ע"א: "רבי חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא, אמר: בואו ונצא לקראת שבת המלכה. ר' ינאי לביש במעלי שבת, ואמר: בואי כלה בואי כלה". וראה גם ב"ק ל"ב ע"א.

25. א"ח הלכות שבת רס"ג י' ברמ"א. ועיין במשנה ברורה ס"ק מ"ג ומ"ד.

26. א"ח, הלכות שבת רצ"ג א'.

וכותב בעל המשנה ברורה²⁷:

מכל מקום, לכתחילה ראוי ונכון, וכן מנהג כל ישראל, לאחר את התפילה כדי שיתווסף יותר מחול על הקודש.

לוחות השנה כבר כוללים בזמן צאת השבת את "תוספת שבת".

לסיכום, כדי לשמור מצות תוספת שבת בכניסת השבת, יש לסיים תפילת מנחה ביום שישי לפחות מספר דקות לפני השקיעה, ובצאת השבת יש לאחר בתפילת ערבית.

"ואמר ר' יוסי: יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בציפורי"²⁸.

27. שם ס"ק א'.

28. שבת קי"ח ע"ב. ואומר רש"י, ד"ה "מכניסי שבת בטבריא": "מפני שהיא עמוקה ומחשכת מבעוד יום, וסבורין שחשכה". ובד"ה "וממוציאי שבת בציפורי": "שיושבת בראש ההר, ובעוד שהחמה שוקעת נראית שם אור גדול ומאחרין לצאת".